

19. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потєбня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
20. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14–22.
21. Вихованець І. Студії про українські відмінки термінологічний аспект / І. Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 3–5.

K. Symonova

TRANSPOSITION OF THE DECLENSIONAL FORMS OF NOUN IN THE NEWEST MORPHOLOGY RESEARCHES

The paper deals with two polar approaches to the language's facts researching in the newest Ukrainian linguistics (especially units of grammar and morphology as grammar's constituent) – traditional (or normative and descriptive) and newest (or functional and categorial). Upholding the newest views, the biggest attention is paid to the transposition of the declensional forms of noun, to the primary and secondary transpositional functions' elicitation, to the ascertainment of transposition's types and its characteristic and circumstances when they appears.

Keywords: grammatical (morphologic) category, declensional category, grammem, transposition, inside (or declensional itself) and outside (or outdeclensional) transposition.

УДК 81'37(811.161.2+811.162.3)

Снігур Н. С.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ГУМОР / HUMOR В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЧЕСЬКІЙ МОВАХ

Статтю присвячено встановленню закономірностей та взаємовідношень між лексичними одиницями лексико-семантичних полів гумор / humor в українській та чеській мовах, зіставному аналізу лексико-семантичних полів, характеристиці спільного та відмінного у способах їхнього формування.

Ключові слова: сема, лексема, компонентний аналіз, зіставний аналіз, ядро, навколоядерна зона, периферія, матриця, лексико-семантичне поле.

Сучасні лінгвісти все частіше приділяють увагу лексичному складу мови, її аналізу, вивченню, дослідженню на різних мікрорівнях. Відбувається глибоке осмислення сутності мовних одиниць у різних аспектах. Важливість таких досліджень зумовлюється концептуально потужним складом лексики кожної мови світу, яка може не лише фіксувати та членувати навколишню дійсність, а й відображати специфіку, менталітет, національні особливості різних народів.

Так, завдяки порівняльному аналізу лексичних одиниць та їхніх семних компонентів, можна побачити специфіку мов світу, зауважити універсальні та унікальні риси порівнюваних мов, після зіставного аналізу здійснити пояснення менталітету певних народів, відмінний або поді-

бний спосіб сприйняття ними реальності та явищ навколишньої дійсності.

Компонентний аналіз лексичного складу мови є найпродуктивнішим для вирішення подібних завдань, адже основна властивість мови як системи передбачає аналіз кожного сегмента та елемента такої системи, щоб можна було побачити її складність, поліфункціональність та логічність. Побудова лексико-семантичного поля відіграє велику роль у встановленні систематичних відношень лексичних одиниць певної мови. Завдяки лексикографічним джерелам можливо створити такі семантичні поля та проаналізувати взаємозв'язки їхніх компонентів.

Пропоноване дослідження присвячене встановленню закономірностей та взаємовідношень

між лексичними одиницями лексико-семантичних полів *гумор/humor* у двох мовах, зіставному аналізу лексико-семантичних полів, характеристичі спільного та відмінного у способах їхнього формування.

У лексико-семантичному полі слово живе не ізольовано, а взаємодіє з іншими, зближуючись з ними або відштовхуючись від них. Семантичне поле неоднорідне. У ньому є центр і периферія. До центру належать найуживаніші слова, які є носіями основних значень. Кожна лексико-семантична одиниця займає в семантичному просторі певне місце, яким і визначається її цінність. Лексико-семантичні поля не збігаються кількісно й якісно у різних мовах, оскільки семантичний простір членується у них по-різному. Лексико-семантичні поля можуть розпадатися на семантично ще тісніші об'єднання – лексико-семантичні групи. Також у межах лексико-семантичних груп виділяють мінімальні семантичні об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії, антонімії, конверсії та гіпонімії, тобто родо-видових відношеннях.

Про структуру лексико-семантичного поля варто сказати таке: в кожному лексико-семантичному полі можна виділити ядро та розташовані навколо нього семантичні й стилістичні шари, але «кожне лексико-семантичне поле кількісно та якісно індивідуальне та своєрідне в заповненні сітки своїх взаємовідношень» [1, 32].

Лексика будь-якої мови є яскравим підтвердженням цього. Тут кожне слово посідає своє місце у лексико-семантичній системі, легко можна побачити, що окрема лексема має безпосереднє експліцитне або імпліцитне відношення до іншої лексичної одиниці. На семному рівні таких зв'язків ще більше. Тому в даному дослідженні потрібно розкласти лексеми лексико-семантичного поля, що починається від заголовного слова «гумор», на функціонально важливі семи і виявити спільні інтегративні компоненти у певних групах слів. Під *семою* зазвичай розуміють мінімальні змістові елементи, що становлять значення кожної лексеми. Це найменші, граничні частинки змісту, які неможливо поділити далі [2, 23]. Семантичні компоненти (семи) як неповторні комбінації універсальних за своєю природою семантичних рис зумовлюють неповторність змістових структур у різних мовах, кожна з яких відображає уявлення про певні явища дійсності. Задля виокремлення таких мінімальних частинок значення найефективнішим є компонентний аналіз, що дозволяє втілити це завдання і представити значення як систему найменших неподільних елементів змісту. Для аналізу та побудови лексико-семантичного поля користуємося здобутками лексикографії, адже словник відображає ті значення лексем, за допо-

могою яких вербалізуються поняття, важливі для певного суспільства. Тлумачні частини словникових статей дозволяють розчленувати змістову сторону мовної одиниці на компоненти і представити значення як набір сем, не оминаючи жодного з компонентів дефініції. Лексикографічна процедура передбачає прийом, коли кожне слово словникового тлумачення дорівнюється до семантичного компонента, бо жодним іншим способом, ніж представленням значення за допомогою самих же слів, пояснити певні поняття та явища дійсності не можна.

Лексико-семантичні поля мають безпосереднє відношення до багатьох інших рівнів мови, системний характер і, відповідно, взаємодіють з усією мовною системою загалом. Зокрема, у випадку лексико-семантичного поля відношення дослідниці Р. Гайсиної «поняття відношення відрізняється всезагальністю і пронизує усі рівні мови. Лексико-семантичне поле відношення має глибокі зв'язки з різнорівневими мовними засобами, за допомогою котрих відображаються відношення об'єктивної дійсності і котрі потребують подальшого глибинного вивчення» [4, 181]. Важливо, що кожна мова своєрідна, неповторна, вона по-своєму кодує дійсність, тому «для встановлення еквівалентних співвідношень потрібно враховувати всі різнорівневі засоби вираження в кожній із зіставлюваних мов» [3, 14].

У чеській лінгвістиці протягом багатьох десятиліть досліджуються семантичні властивості та потенції мови. Чеські мовознавці, зокрема лексикологи, усвідомлюють, наскільки важливо якнайкраще проаналізувати лексичний рівень мови, адже на ньому можна зафіксувати досить багато речей, які мають безпосередній стосунок до загальної системи чеської мови. Наприклад, дослідження лексичної семантики займало значне місце у працях чеських лінгвістів В. Матезіуса та І. Філіпца. Останній займався аналізом лексичної суті слів, досліджував чеську синонімію та систематичні зв'язки у лексиці. На думку вченого, аналіз лексики своєї мови дозволяє краще пізнати культуру народу, специфіку усієї мови, адже зв'язок усіх її рівнів є безперечним. Так само дослідження лексичного складу допомагає мовцям ідентифікувати себе на тлі інших мовних систем, інших народів [5, 6].

В українській мові лексико-семантичне поле *гумор* характеризується значною кількістю семних збігів у лексемах, що належать до створеної системи. Тут виокремлюються десять найчастотніших інтегративних сем, які зараховано до *ядра* поля – 'дія', 'діяльність', 'людина', 'предмет', 'сукупність', 'явище', 'твір', 'форма', 'спосіб', 'робота'. Кожна з цих сем об'єднує лексеми у своєрідну групу завдяки опозиційним відношенням. Це переважно еквіполентні опозиції,

що формуються на основі спільного семантичного компонента. Найбільш частотна сема 'дія' є абсолютним центром лексико-семантичного поля. Вона спостерігається у тридцяти п'яти лексичних одиницях. Отже, дане поле в основі своїй містить різні поняття на позначення дії – переважно віддієслівні іменники. Це, зокрема, такі лексеми, як: *поводження, підготовка, відтворення, виготовлення, створення, навчання, ушкодження, втілення, процес* тощо. Навколоядерна зона становить значну кількість лексем (близько п'ятдесяти), об'єднаних спільними семами. На основі кількісного аналізу сюди зараховано групи слів із семними центрами, які трапляються від чотирьох до дев'яти разів у лексемах. Навколоядерна зона в лексико-семантичному полі *гумор* української мови характеризується меншою силою зв'язку між своїми компонентами, хоча спостерігаються ще досить тісні відношення між лексемами із більшою семною частотністю: напр., між лексемами, які об'єднуються семантичними компонентами – 'засіб', 'процес', 'частина', що є семами у дев'ятьох лексичних одиницях даного лексико-семантичного поля. Також є зв'язки з елементами ядра поля. Периферія – найбільша частина поля. Але в цій зоні лексеми об'єднані слабшими зв'язками. Так, тут на основі інтегративних сем слова об'єднуються попарно. Рідше трапляються групи з трьома лексемами із спільним компонентом. По суті, це віддалені пари слів, які можуть виходити за межі даного поля і вступати у зв'язки з іншими лексико-семантичними полями. Основні характеристики цієї ділянки поля – аморфність, спорадичність, нерегулярність. Периферія різко віддалена від ядра поля, хоча спостерігаються ще численні зв'язки з лексемами навколоядерної зони.

У чеській мові ядро поля представлене вісьмома інтегративними семами, навколо яких групуються певні лексеми. Абсолютний центр поля – семантичний компонент 'část'. Він об'єднує дванадцять лексем: *list* (листок), *plocha* (поверхня), *tělo* (тіло), *posledek* (кінцівка, кінець), *strom* (дерево), *základní* (основний), *organ* (орган), *díl* (частина), *strana* (сторона), *kniha* (книга), *kus* (шматок), *součást* (компонент). Зі специфіки даних слів можна зробити припущення про природу центра лексико-семантичного поля – це конкретні, часто-густо «часткові або частинні» лексеми, що становлять компонент, елемент чогось. В ядерній зоні наявні міцні зв'язки, зумовлені близькістю значень. Також сюди належать лексеми, інтегровані семами 'list', 'povaha', 'tělo', 'vlastnost', 'osoba', 'obsah', 'věc'. Навколоядерна зона містить близько сорока семантичних компонентів, які об'єднують від чотирьох до шести лексем кожний. На підставі

такого кількісного результату ці одиниці зараховано до даної ділянки поля. Наприклад, семи 'nálada', 'stav', 'chut', 'strana', 'hmota', 'doba', 'pohyb', 'prostor', 'hodnota', 'celek', 'výkon' тощо. Периферія в лексико-семантичному полі *humor* досить розгалужена, представлена різноманітними семантичними зв'язками, які об'єднують по дві або три лексеми на підставі інтегративного семантичного компонента. Майже усі опозиції, які встановлюються між лексемами в лексико-семантичному полі, є еквівалентними, хоча проаналізований матеріал засвідчив деякі випадки семантичної тотожності та гіперо-гіпонімічних відношень.

Спираючись на той факт, що кожний семний компонент розкриває нове значення та набір додаткових семантичних відтінків, подібність двох утворених у ході дослідження лексико-семантичних матриць і відношення всередині них у двох мовах не є надто очевидною. Це, зокрема, свідчить про різний спосіб мислення, репрезентований у семантичній системі кожної мови. Адже кожна нація на Землі осмислює дійсність по-різному, відображаючи у мові сприйняті факти та явища реальності, вербалізуючи, таким чином, свої думки, мислення, погляди. Кодифікація у тлумачних словниках передбачає фіксацію сприйняття дійсності певним народом. Укладачі словників як речники волі, мислення, бачення усього суспільства, котре говорить однією мовою, намагаються зафіксувати в словникових статтях свій погляд на членування реальності та сутнісні процеси у житті людей. Таким чином, варто зауважити про сутнісну різницю у способі формування словникових статей тлумачних словників української та чеської мов, адже ми використовували саме лексикографічні джерела для побудови лексико-семантичної матриці та в подальшому побудови на її основі умовного лексико-семантичного поля з частотними та менш частотними інтегративними семами, які об'єднують певні лексеми. Це проявляється у тому, що словникові статті чеської мови більш лаконічні та стислі, складаються з меншої кількості семем, а відтак і сем. Крім того, спостережено надзвичайно багато слів-синонімів у тлумаченні певних понять. Наприклад, у визначенні окремого слова подається кілька його синонімів; доходить до того, що загальної характеристики до поняття не додається взагалі, окрім згаданих синонімів. Прикладом такої репрезентації синонімів у статтях тлумачного словника чеської мови є лексема *posledek*, де в тлумаченні пропонується сема 'konec', рівнозначна першому компоненту за значенням. В українській мові словникові дефініції мають описовий характер, синонімічні варіанти теж наявні, але на них не зосереджено такої значної уваги. Певно, це

бачення авторів та упорядників, адже тлумачна стаття мусить пояснити явища не лише за допомогою взаємозамінників, а всебічно охарактеризувати відповідне поняття. Таким чином, для нас з-поміж цих фактів важливим є те, що словникова стаття тлумачного словника української мови містить значно більше сем, які ми виділяємо у горизонтальній частині матриці. Відтак семантичних збігів тут трапляється у більшій кількості лексем з проаналізованих ста одиниць. Ядерна зона лексико-семантичного поля української мови містить десять семантичних вузлів, навколо яких групуються від десяти і більше лексем (частотність – 10, 12, 13, 16, 35 лексем – сема 'дія' найчисленніша в одиницях). Натомість у чеській мові аналізоване лексико-семантичне ядро поля має вісім спільних семантичних компонентів, що об'єднують кожен по 7, 8 та 12 лексем з найчастотнішою репрезентацією семи 'část'. Навколоядерну зону в українській мові визначаємо за кількісним критерієм як таку, що містить групи лексем, поєднані семантичними компонентами. В кожній групі інтегративною семою об'єднуються від чотирьох до дев'яти лексичних одиниць. Натомість у чеській мові до наволоядерної зони зараховано групи лексем, представлені чотирма-шістьма одиницями, об'єднаними спільною семою. Такий поділ зумовлений специфікою лексико-семантичної матриці та меншою кількістю інтегративних сем у лексичному матеріалі даного лексико-семантичного поля чеської мови. Таким чином, співвідношення самих лексем, що зараховані до наволоядерної зони в двох мовах, буде достатньо відмінним. Так, лексеми цього сегмента поля в українській мові значно переважають лексемну репрезентацію в чеській мові. Периферія полів у кількісному плані загалом подібна – в обох мовах інтегративними семами об'єднуються по дві та по три лексеми на основі семантичної подібності хоча б одного компонента (семи).

Відмінність у репрезентації якісного та кількісного складу сем у кожній дефініції вже проглядається при зіставленні заголовного слова в лексико-семантичних полях двох мов – *гумор / humor*. В українській мові дана лексема містить такі семи: 'ставлення', 'викриття', 'вада', 'художній', 'прийом', 'літературний', 'твір', 'мистецтво', 'зображення', 'комічний', 'вигляд', 'психічний', 'стан', 'настрій'. В чеській мові слово *humor* містить такі семантичні компоненти, як: 'nálada' (настрій), 'sklon' (нахил), 'žertování' (жартування), 'veselý' (веселий), 'rozmar' (каприз), 'chut' (смак), 'pojmenování' (назва), 'list' (листок), 'šťáva' (сік), 'telesný' (тілесний). Тобто відмінність у семному складі кожної наступної лексеми спричинило утворення досить відмінних результатів у кількісному та

якісному складі ядра, наволоядерної зони та периферії.

Незважаючи на достоту очевидні відмінності у наших розрахунках та результатах після аналізу двох лексико-семантичних полів, спробуємо встановити якісь залежності (подібності або відмінності) в українській та чеській мовах. З огляду на детальний розгляд ядра кожного поля, яке визначено на підставі кількісного аналізу, спершу проаналізуємо цю зону у двох системах. Ядро поля в кожній мові має подібні загальні характеристики. Так, сюди зараховуються групи лексем, об'єднані інтегративною семою; вони вступають в еквіполентні опозиції та інші типи опозицій. Кожна група, що належить до ядра, містить найбільшу кількість лексем – відповідно до спільного семантичного компонента. В обох мовах спостерігаються тісні зв'язки між лексемами в різних групах на підставі межових сем, про що йшлося при аналізі лексико-семантичної структури поля в кожній мові. Але ядра полів в українській та чеській мові не збігаються, оскільки не збігаються інтегративні семи, на основі яких лексеми групуються. Проте є подібні інтегративні компоненти, що об'єднують групу лексем: в українській мові – 'людина', в чеській – 'osoba'. Так, можна припустити, що одним із центральних концептивних понять досліджуваного лексико-семантичного поля є людина, з усіма притаманними їй сторонами життя, що відбивається у лексемах, об'єднаних цією спільною семою. В українській мові – це *психічний, характер, форма, творчість, особа, працівник, рух, царина, вимога, продукт, самотійний*; в чеській – *tělesný, character, povaha, radost, jméno, organ, strana*. Тобто усі вони мають безпосередній зв'язок з людиною, людською діяльністю, сферою зайнятості та зацікавлення. Всі інші вузлові семантичні компоненти відмінні, а відтак у кожній мові утворюють своєрідні зв'язки.

Наволоядерна зона в українській та чеській мовах також має подібні загальні властивості. Зокрема, тут спостерігаються менш тісні відношення між лексичними одиницями, які належать до груп на основі інтегративної семи й утворюють опозиції. Кількісний склад лексем цього сегмента поля в українській мові переважає. Розглянемо для порівняння деякі лексичні групи у двох мовах на основі спільного семантичного компонента. В українській та чеській мовах до наволоядерної зони зараховано лексеми, об'єднані семою 'сила' / 'síla'. Але відбиття цієї семи відбувається у кардинально різних лексичних одиницях. В українській мові – *характер, дія, вплив, форма, діяльність, музичний*; у чеській – *šťáva* (сік), *ohyb* (вигин), *organ* (орган), *tenký* (тонкий). Наприклад, лексема *форма* в од-

ному із значень містить пояснення стану людини, яка може проявити свої сили: *Добра спортивна форма; належна вокальна форма* [6]. Приміром, у чеській мові слово *ohyb* означає явище, що виникає при дії якоїсь сили: *Pevnost, pružnost v ohybu. Namáhati na ohyb* [7].

Периферія – найбільш розгалужена та численна зона лексико-семантичного поля в обох мовах. Вона характеризується аморфністю та віддаленістю лексем. І в українській, і в чеській мовах тут переважають попарні об'єднання лексем, тобто інтегративний семантичний компонент пов'язує два, рідше три слова і встановлює між ними опозиційні відношення.

Отже, лексико-семантичні поля в українській та чеській мовах, які утворилися при побудові

матриці, досить різні, і тому порівнювати їх на мікрорівнях досить складно. Поля характеризуються хіба що спільними загальними характеристиками трьох визначених зон: ядра, навколо-ядерної зони та периферії. Логічне пояснення такому явищу можна відшукати в тому, що два суспільства по-різному сприймають і кодифікують у тлумачних словниках дійсність, своєрідно її членують. Окрім того, відмінність менталітету та характеру народів теж впливають на виявлений результат. Зокрема, чехи тяжіють до лаконічності, стриманості, а українці характеризуються комунікабельністю, широтою душі та думки. Це, звичайно, національні штампи, але в мовній репрезентації такі явища можуть мати яскраве відображення.

1. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 356 с.
2. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике / Ж. П. Соколовская. – К. : Вища школа, 1979. – 189 с.
3. Кочерган М. П. Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зставному мовознавстві / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 13–19.
4. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р. М. Гайсина. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – 195 с.
5. Filipec I. Česká synonyma z hlediska stilistiky a lexikologie / I. Filipec. – Praha, 1961. – 172 s.
6. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
7. Příruční slovník jazyka českého. – Praha, 1935–1958. – Т. I–VIII.

N. Snigur

LEXICAL-SEMANTIC FIELD ГУМОР / HUMOR IN UKRAINIAN AND CZECH

The article deals with the establishment of patterns and relationships between lexical units of lexical-semantic fields гумор / humor in Ukrainian and Czech, contrastive analysis of lexical-semantic fields, common and distinctive characteristics in the ways of their formation.

Keywords: sema, lexema, component analysis, comparative analysis, core, around core zone, peripherals, matrix, lexical-semantic field.